

Deense heersers in de Over-Betuwe

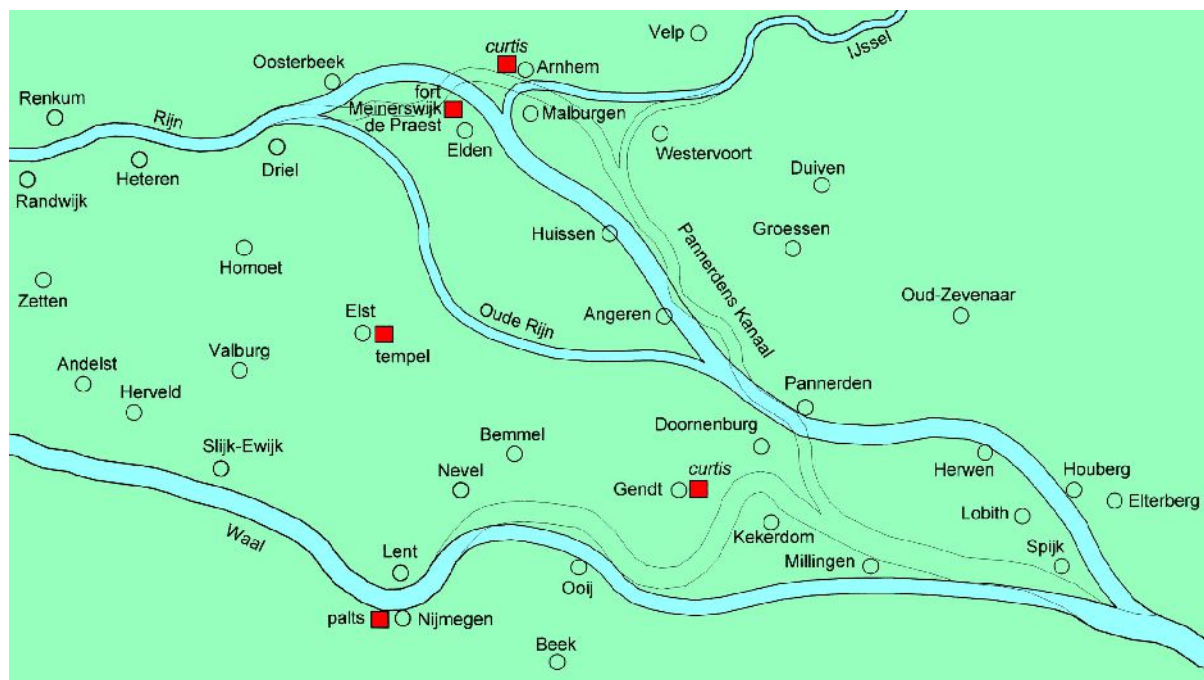
Machtsstrijd in het rivierengebied in de negende eeuw¹

Luit van der Tuuk

In de vroege Middeleeuwen hebben de Franken hun rijk steeds ten koste van hun burens uitgebreid. In onze streken stuitten zij daarbij op het taaie verzet van de Friezen, de bewoners van onze kustprovincies. In de zevende en de achtste eeuw werd er vooral in het Midden-Nederlandse rivierengebied een langdurige strijd gevoerd. Daardoor kreeg deze streek een militair karakter waarvan we in de negende eeuw nog de sporen tegenkomen, ook al was de strijd al lang in het voordeel van de Franken beslecht.

Toch bleef met name de Over-Betuwe, het oostelijke deel van het rivierengebied, van militair-strategisch belang. Dat kwam door de ligging nabij twee splitsingspunten van de grote rivieren en verbindingen tussen de koninklijke palts Nijmegen en de koningsgoederen Elst, Arnhem en westelijker gelegen centra zoals Dorestad. Nieuwe spanningen traden op: Saksische edelen, onder meer uit Hamaland, het stroomgebied van de IJssel dat aan het oostelijke rivierengebied grensde, probeerden er invloed te krijgen. Onder het bewind van Karel de Grote en Lodewijk de Vrome zagen zij kans hun gezag in de Over-Betuwe uit te breiden. Na de dood van Lodewijk de Vrome trokken zijn zonen echter rijksgrenzen door het gebied die de Saksische posities in de rivierendelta weer verzwakten.

Met de komst van Deense edellieden, die door de Karolingische vorsten met een leidende positie in de Lage Landen bekleed waren, werd de situatie gecompliceerder. Ook zij begonnen een rol in het machtsspel te spelen. Hoewel de schriftelijke bronnen ons slecht informeren, zullen we trachten de achtergronden van dit spel in kaart te brengen. Daartoe schetsen we eerst de situatie zoals die in het oostelijke rivierengebied bestond voor de komst van de Deense heersers, waarbij de verschillende spelers ten tonele worden gevoerd. Dan treden de Denen uit de coulissen en we zullen zien dat hun optreden niet zonder gevolgen bleef. Want door hun komst werd de Saksische invloed ten gunste van andere, met name Friese potentaten teruggedrongen.

¹ De auteur dankt prof. dr. J.M. van Winter en drs. H.H. Jongbloed voor de vele nuttige suggesties die zij aan dit artikel hebben toegevoegd.

Het oostelijk rivierengebied

In de Over-Betuwe speelden de rivieren de Rijn, de Waal en de Gelderse IJssel een belangrijke rol. Door de dynamiek van het rivierenlandschap zijn plaatsen in de loop van de tijd anders ten opzichte van deze rivieren komen te liggen. Het splitsingspunt van de Rijn en de Waal lag in de vroege Middeleeuwen veel meer stroomopwaarts. Daardoor lag bijvoorbeeld Spijk, anders dan tegenwoordig, op de linkeroever van de Rijn. Het splitsingspunt van de Rijn en de IJssel moeten we ook op een heel andere plaats zoeken. Vóór de Romeinse periode maakte een deel van het Pannerdens Kanaal en de Nederrijn deel uit van de oorspronkelijke IJssel, die bij Meinerswijk een grote bocht naar het noordoosten maakte. De Rijn volgde toen een tracé langs Elst naar het noordwesten, om vanaf Driel ongeveer de huidige Rijnloop te vervolgen. Langs dit traject zijn verschillende nederzettingen uit de Romeinse periode aangetroffen.

Al aan het begin van onze jaartelling was er nabij de huidige polder Meinerswijk een afsnijding tussen de Rijn en de IJssel ontstaan, op natuurlijke wijze of door menselijk ingrijpen, daarover is men het niet eens. De Waal heeft zich in de loop van de Middeleeuwen als de belangrijkste aftakking ontwikkeld. Daardoor is de bedding van het niet meer actieve deel van de oorspronkelijke Rijn, nadien de 'Oude Rijn' genoemd, tussen Doornenburg en Driel, verland. Het splitsingspunt van de Rijn en de IJssel verschuifde naar het oosten en kwam bij Malburgen te liggen.² Het gebied werd door verschillende wateren doorsneden. Het waterrijke karakter wordt geïllustreerd door een lokaal geldende bepaling waarin het verwaarlozen van een sluis (*sclusam*) in de vroege Middeleeuwen met een geldboete bestraft werd.³ In de Over-Betuwe is archeologisch relatief intensieve bewoning vastgesteld. Op de verschillende stroomruggen van de al of niet verlandende rivieren was al vroeg bewoning mogelijk. Er waren vooral nederzettingen op hoger gelegen plaatsen zoals de Praest, de Nevel, Driel, Heteren en Randwijk.⁴ Het komgebied tussen de stroomrug van de pre-Romeinse Rijn (tussen Doornenburg en Driel) en het stelsel van stroomruggen tussen Doornenburg en Arnhem vormde een natuurlijke barrière die een rechtstreekse verbinding tussen de belangrijke koningsgoederen in Nijmegen en Arnhem bemoeilijkte. Daardoor konden zowel de koninklijke *villa* Gendt als de *villa* Elst een verbindingsschakel op deze route geweest zijn. In Elst, langs een oude Romeinse weg gelegen, bevonden zich de resten van een Romeinse legerplaats. De eigendom daarvan was overgegaan op de Frankische koningen die zichzelf als de rechtmatige opvolgers van de Romeinse heersers beschouwden. De kerk in Elst was dan ook oorspronkelijk gewijd aan Sint-Maarten, de schutpatroon van de Frankische heersers.

Ook in de polder Meinerswijk, tegenover Arnhem, vinden we tekenen van de Romeinse overheersing. Op de plaats waar al een aanwijzing van bewoning in de vorm van een fosfaatconcentratie in de bodem bekend was, werden in 1979 de resten van een Romeins fort gevonden.⁵ Misschien gaat het om een legerkamp met de naam *castra Herculis* dat op de Peutingerkaart dicht bij Nijmegen staat aangegeven. De laatste bouwphase van het fort werd in de vierde eeuw in steen opgetrokken. Het aangetroffen Frankische aardewerk uit de vijfde eeuw doet vermoeden dat er toen in of nabij het fort nog bewoning was. De resten van de sterkte moeten nog eeuwen herkenbaar in het landschap aanwezig zijn geweest.

Het is onwaarschijnlijk dat we dit fort kunnen identificeren met het *castrum* bij Elst dat in een schenkingsoorkonde uit 726 van Karel Martel genoemd wordt.⁶ Deze sterkte bleek er volgens de oorkonde toen niet meer te zijn, terwijl het fort in Meinerswijk nog eeuwen later zichtbaar was. Er werd tot in de zeventiende eeuw tufsteen uit de ruïne gewonnen en voor cementfabricage gebruikt. Bovendien kon Elst moeilijk een eenheid met Meinerswijk hebben gevormd. Want we constateerden al dat beide plaatsen door een uitgestrekt en moeilijk te doorkruisen komgebied gescheiden werden. Op grond van het toponiem Meinerswijk is het aannemelijk dat de *vicus* (handelsnederzetting) *Meginhardi*, zo genoemd in de negende eeuw, zich in de nabijheid van het fort bevond, ook al is er nooit een spoor van Karolingische bewoning teruggevonden. Die is daarentegen wel bekend van de Rosandepolder aan de overkant van de Rijn bij Oosterbeek. De vele Romeinse vondsten doen vermoeden dat de rivier eens ten noorden van deze polder gestroomd heeft. Toch is het niet aannemelijk dat de *vicus Meginhardi* in de Rosandepolder gezocht moet worden. Eerder moeten we denken aan de hoger gelegen plaats op de Praest, recht tegenover Arnhem. Hiervoor pleit het gerechtelijk centrum van de Over-Betuwe dat daar nog in de veertiende eeuw was. Er vonden vanouds rechtszittingen van de landsheer plaats.⁷ We treffen hier ook het toponiem Malburgen aan dat in de elfde eeuw Malburg genoemd werd.

² Mulder, Keunen en Zwart, 'Malburgen', 23-24.

³ *Ewa ad Amorem*, hierna te noemen *Ewa*, artikel 38: zie Sohm, *Fontes juris Germanici*, 121.

⁴ Harbers & Mulder, 'De wordings- en bewoningsgeschiedenis'.

⁵ Willems, 'Arnhem – Meinerswijk'.

⁶ OSU I, no. 36.

Deze naam duidt op een gerechtsplaats in de Frankische tijd.⁸ Wellicht kunnen we hier een oude dingplaats vermoeden.

Uit fysisch-geografisch onderzoek blijkt dat Meinerswijk in de Karolingische periode op de linkeroever van de Rijn lag. Bovendien werd *Meginhardeswich*, dat we eveneens met Meinerswijk kunnen identificeren, in een oorkonde uit 814 of 815 in de Betuwegouw gesitueerd, dus ook op de linkeroever van de Rijn.⁹

Meinerswijk

Op de splitsing van de Rijn en de Gelderse IJssel lag Meinerswijk op een gunstige plaats langs verschillende handelsroutes. Mogelijk bood de Gelderse IJssel een alternatieve route voor de handeldvaart van het Frankische kerngebied naar het noorden en verder naar het Baltische gebied. Vanwege diezelfde ligging lag Meinerswijk ook op een militair strategische lokatie. Het belang van deze plaats is evident en we mogen verwachten dat hier een doorgangstol was gevestigd waar inkomsten voor de koning werden gegenereerd. Waarschijnlijk diende het voormalige Romeinse fort als het administratieve centrum van de vertegenwoordiger van de koning. De markt van Meinerswijk kan een regionale functie gehad hebben, maar zal vooral een schakel in de lange-afstandshandel geweest zijn, zoals Dorestad dat – op veel grotere schaal – op de splitsing van de Rijn en de Lek was. Hoewel we in Meinerswijk koningsgoed aannemen, is het niet bekend of handelslieden er de beschermde status hadden, zoals in Dorestad en later in Tiel en Deventer. Wel komen we in een plaatselijk geldende wetstekst een onbekende stand tegen: wie een *wargengus* heeft gedood, moet 600 *solidi* betalen.¹⁰ Dat is driemaal het weergeld van een vrije man. Mogelijk waren zij handelslieden, hoewel we ook aan vreemdelingen in het algemeen kunnen denken. Maar dan wel vreemdelingen met een bijzondere rechtspositie. Het woord *wargengus* is mogelijk verwant aan *waraegus*, Zweedse kooplieden-kolonisten.¹¹

Meinerswijk lag in de directe nabijheid van Arnhem, waar zich de *curtis* van een uitgebreid koninklijk domein bevond.¹² Net zoals dat voor Elst gold, mogen we aannemen dat het fort met de *vicus* Meinerswijk op grond van het Romeinse verleden ook tot de Frankische fiscale goederen behoorde. Zoals Meinerswijk en het tegenoverliggende Arnhem als het ware één geheel vormden, deed ook de *villa* Gendt dat met het conglomeraat van de koninklijke goederen in en rond de palts Nijmegen. De koningsgoederen in de Over-Betuwe kunnen als een vooruitgeschoven post van deze palts worden beschouwd.¹³ Nijmegen was een geliefde verblijfplaats van de Karolingische vorsten, vooral Lodewijk de Vrome had er een voorliefde voor. Tijdens het meest kritische moment in de strijd met zijn zonen verbleef hij in Nijmegen, waar hij zich gesteund voelde door de nabijheid van zijn Saksische en Oost-Frankische getrouwen.¹⁴ Die hadden al onder het bewind van Karel de Grote enige belangen in het rivierengebied verworven; we zien dat de Saksische aristocratie dankzij Lodewijk verder in het rivierengebied kon doordringen.

De Ewa ad Amorem

Het Nederlandse rivierengebied was in de zevende en het begin van de achtste eeuw een *frontier zone* tussen de elkaar bestrijdende Franken en Friezen. Hier vormden de Franken een militaire zone tegen de vijandige Friezen, een *ducatus* of mark, waar getrouwen van het Frankische gezag werden geplaatst. Zij werden *homines franci* genoemd die blijkbaar met de verdediging van dit grensgebied belast waren. Van Winter ziet in deze *homines franci* een vermoedelijk gehaat bezettingsgarnizoen van weerbare boeren, bedoeld om een opstandige bevolking in bedwang te houden.¹⁵ Anderen zien in hen een van oorsprong Frankische¹⁶ of inheemse¹⁷ elite. Dit vraagstuk in het midden latend, kunnen we in ieder geval constateren dat hun aanwezigheid de bijzondere status van het gebied benadrukt. Voor de *homines franci* gold, net als voor de eerder genoemde *wargengi*, sinds Karel de Grote een

⁷ De Vries, 'Claring opghen Praest', 5; zie voor het belang dat de Praest gedurende de Middeleeuwen zou behouden: Wientjes 'Arnhem, Wageningen en het veer op de Praats', 12-14.

⁸ Blok, *De Franken*, 95.

⁹ OSU I, no. 55.

¹⁰ Ewa, artikel 9, zie Sohm, *Fontes juris Germanici*, 118.

¹¹ Alberts & Jansen, *Welvaart in wording*, 35.

¹² Verkerk, 'Arnhem', 9 e.v.

¹³ Blok, *De Franken*, 82.

¹⁴ Blok, *De Franken*, 74.

¹⁵ Van Winter, 'Homines franci'; Kuiken & Van Winter, 'De Liudgeriden', 161.

¹⁶ Fruin, 'Opmerkingen over de ewa', 571 e.v.; Niermeyer, 'Midden-Nederlands rivierengebied', 153 e.v.

¹⁷ Blok, *De Franken*, 47.

hoger weergeld dan voor de stand van vrijgeborenen, namelijk het drievoudige. En hun bezit zal niet onaanzienlijk geweest zijn. Dat kunnen we opmaken uit de bepaling waarin de vernieling van de *curtis* (= centrale hof) van hun landgoederen ter sprake komt.¹⁸

Deze bepaling vinden we, evenals de eerder genoemde artikelen over het onderhoud van de sluizen en de status van de *wargengi*, in het gewoonterecht dat in het Midden-Nederlandse rivierengebied gold. Deze werd aan het begin van de negende eeuw opgetekend en is ons overgeleverd als de *Ewa quae se ad Amorem habet* (Ewa die in het gebied van de Amor geldt). Het Amorland, het rechtsgebied van de *Ewa*, omvatte ongeveer de Betuwe, Teisterbant en het Land van Maas en Waal.¹⁹

Aan het begin van de negende eeuw was de strijd tegen de Friezen al lang gestreden, het rivierengebied gold voor de Franken dan ook niet meer als een militaire zone. Toch treffen we er dan nog steeds *homines franci* aan. In de *Codex Laureshamensis* met registraantekeningen van de abdij van Lorsch komen we de namen van enige *homines franci* tegen: Lantfried, Ansfried, Wolfhart, Ansbolt, Geravan, Runfried, Wigbald, Walefried, Wido, Albger, Hildirat, Selirat, Ansbold.²⁰ Harenberg heeft aannemelijk gemaakt dat de schenkingen die zij aan de abdij van Lorsch deden in verband kunnen worden gebracht met een schenking van de grootgrondbezitter Alfger in het tweede regeringsjaar van Lodewijk de Vrome, dus in 815 of 816. De *homines franci* droegen andere dan allodiale rechten over op het klooster van Lorsch, want die berustten bij Alfger. Waarschijnlijk betaalden zij cijns aan Alfger, net zoals Zeeuwse *homines franci* dat deden aan de Sint-Baafsabdij in Gent.²¹

Gezien de nauwe betrekkingen tussen de koningen en de *homines franci* is het aannemelijk dat het betreffende allodium oorspronkelijk van de koning was. De vorst moet dit in tijden van verminderde militaire spanning in het gebied vervreemd hebben. Blijkbaar bleef daarbij de leenband met de *homines franci* gehandhaafd. Onder hen was een Ansfried, een naam die we halverwege de negende eeuw meer in het rivierengebied tegenkomen. De *homo francus* Ansfried is de eerste die we überhaupt met die naam tegenkomen en de volgende met deze naam blijkt paltsgraaf van koning Lotharius II (855-869) te zijn.²² Gezien de zeldzaamheid van de naam is het mogelijk dat de *homo francus* Ansfried een clientèle-relatie of een andere afhankelijkheidsband met de adellijke Ansfrieds had.

Bezitsverhoudingen in het rivierengebied

In 855 droeg Folkert aan het klooster Werden enige goederen over die waren gelegen in de *pagus Hamaland*, in de graafschap van Wichman, en in de Betuwe, in de graafschap van Ansfried.²³ Deze Wichman was de vader van Meginhard, de echtgenoot van Evesa, de weduwe die haar zoon Everhard 'Saxo' in 881 uit de handen van de Noormannenaanvoerder Guðröðr de Jongere zou vrijkopen.²⁴ De kwestie komt verderop nog aan de orde. Everhard werd als militair bevelhebber genoemd en na zijn dood werd hij in die functie door zijn broer Meginhard opgevolgd. Zo blijkt dat in het invloedrijke geslacht van de Hamalandse graven de namen Wichman, Everhard en Meginhard in de negende eeuw naast elkaar voorkomen.

We treffen al een Meginhard aan als getuige in een oorkonde uit 793, en in een schenkingsoorkonde van een jaar later komen we Meginhard, zoon van Wracharius, tegen.²⁵ Deze Wracharius was de zoon van Brunharius, naar hem spreken we over het geslacht van de Brunharingen, ook wel de Meginharden genoemd. Dit was een machtig Saksisch geslacht, verwant aan de Billungen, met hun machtscentrum in Hamaland. In 811 trad er een Wichman op als gezant van Karel de Grote in onderhandelingen met de Deense koning aan de Eider.

In 726 schonk Karel Martel de *villa* Elst en andere goederen, die aan een Everhard hadden toebehoord, maar vanwege zijn ontrouw waren geconfisqueerd, aan de kerk van Elst.²⁶ Naar alle waarschijnlijkheid kunnen we deze uit de gratie geraakte vazal tot de familie van de Brunharingen rekenen. Sindsdien treffen we bezuiden de Rijn geen bezittingen van deze familie meer aan.

We vinden pas in 814 of 815 opnieuw hun spoor in de Betuwe in de naam van het eerder genoemde *Meginhardeswich*. Het is aannemelijk dat Meginhard, zoon van Wracharius, zijn naam heeft gegeven aan deze plaats, die we ook als de *vicus Meginhardi* tijdens een Noormannenplundering in 847 tegen-

¹⁸ *Ewa*, artikelen 19 en 20, zie Sohm, *Fontes juris Germanici*, 119.

¹⁹ Niermeyer ('Midden-Nederlands rivierengebied', 150) sloot niet uit dat ook de Veluwezoom er toe behoorde.

²⁰ Glöckner, *Codex Laureshamensis*, no. 106.

²¹ Harenberg, 'De homines franci', 40 e.v.

²² Schiefer, *Die Urkunden Lothar II*, no. 2, 384-385.

²³ OSU I, no. 69.

²⁴ Van Winter, 'Hamaländer Grafen', 38.

²⁵ Blok, *Oorkonden van Werden*, no. 2, resp. no. 4.

²⁶ OSU I, no. 36.

komen.²⁷ In de *vicus* (handelswijk) Meginhardi kunnen we het later opduikende toponiem Meinerswijk herkennen.

Meginhard zal als telg van een voornaam Saksisch geslacht de hand hebben gehad in de stichting van de handelsplaats *Meginhardeswich*. Verder vernemen we niets meer van hem. Pas in de periode tussen 827 en 848 komen we weer veelvuldig een Meginhard in verschillende oorkonden tegen.²⁸ We blijken nu te maken te hebben met een *advocatus* (voogd) van het klooster Werden aan de Ruhr, die afwisselend Meginhard of Meinhard genoemd werd. Er worden in de betreffende oorkonden onder meer goederen in Drenthe en op de Veluwe overgedragen. Hij zou daarom heel goed tot de familie van de Saksische Brunharingen behoord kunnen hebben.

In de negende eeuw komen we in de Betuwe verder geen bezittingen van de Brunharingen meer tegen. Waarschijnlijk heeft Meginhard met de kooplieden nederzetting aan de overzijde van de Rijn een bruggenhoofd naar de Betuwe proberen te slaan. Want de Saksische elite was al gegoed in Arnhem, op de rechteroever van de Rijn. Verkerk heeft aannemelijk gemaakt dat zich in Arnhem een domaniale hof bevond, het administratieve centrum van een domein dat is terug te voeren op een koninklijk domein dat nadien in handen van de abdij van Prüm en de Hamalandse graven kwam.²⁹ De *curtis* van Prüm bevond zich bij de Grote of Eusebiuskerk (de oorspronkelijke Sint-Maartenskerk). Oostelijk daarvan, waar de Sint-Walburgkerk zou verrijzen, lag het grafelijke complex. Dit moet uit het domaniale hofcentrum van de graven van Gelre zijn ontstaan, en daarvoor van de Hamalandse graven. In 996 werd dit grafelijk bezit verdeeld onder de erfgenamen van Wichman, graaf van Hamaland en stichter van een kanonikessenstift op de Elterberg. Beide domaniale complexen, dat van Prüm en dat van de graven van Gelre, besloegen een groot gedeelte van de Veluwezoom, van Renkum tot Rheden. Nog een andere Saksische edelman had behalve bezittingen langs de Veluwezoom eveneens goederen op de linkeroever van de Rijn. Want in 834 werden de goederen van Wichbrecht en zijn zoon Waldbrecht door zes gemachtigden aan de Utrechtse kerk overgedragen.³⁰ Deze goederen lagen in Oosterbeek en op De Praest bij Meinerswijk. We zagen al dat met Meinerswijk en De Praest ongeveer dezelfde plaats bedoeld kan zijn. Vader en zoon waren waarschijnlijk zoon en kleinzoon van Widukind, de bekende leider van de Saksische opstand die in 778 was uitgebroken. Widukind had zich in 785 aan Karel de Grote onderworpen en was sindsdien trouw aan het Frankische gezag gebleven. Het vermoeden van de Saksische oorsprong van Wichbrecht en Waldbrecht wordt versterkt doordat in de oorkonde uit 834 zes Saksische getuigen optraden, waaronder een Everhard. Voorts zouden volgens het translatieverhaal van de heilige Alexander diens relieken zijn overgebracht naar Wildeshausen in Saksen, waar graaf Waldbrecht (Waltpertus) een klooster had gesticht.³¹

Toch was er een familie met een Saksische achtergrond die al in de achtste eeuw uitgebreide bezittingen in de Betuwe had. We kennen de naam van enige grootgrondbezitters, omdat zij hun bezittingen aan verschillende kerkelijke instellingen hadden geschonken. Met name de abdij van Lorsch had uitgebreide goederen in de *marca* Gendt. Onze voornaamste bron is dan ook de Codex van Lorsch met daarin verschillende aantekeningen over schenkingen in de negende eeuw die aan de hand van latere registraantekeningen genoteerd zijn. We kwamen deze bron al tegen met een serie namen van *homines franci*. De abdij van Lorsch, in de achtste eeuw in de buurt van Worms gesticht, had al betrekkelijk snel na haar stichting bezittingen in het gebied van de Nederrijn. In 793 werden er reeds goederen in Gendt aan de abdij overgedragen.³² De uitgebreide bezittingen in onze rivierendelta behoorden tot de belangrijkste rijkdommen van het klooster, maar lagen op een onhandig grote afstand. Aan het begin van de negende eeuw werden die bezittingen zodanig uitgebreid dat er naar een beheerscentrum ter plaatse werd uitgezien.

Na schenkingen door Lantward en later zijn zoon Gerward, telgen van een rijk geslacht van plaatselijke grootgrondbezitters, de Lantwarden, werd een proosdij in de *villa* Gendt gevestigd.³³ Er was al een kerk en er zou ook een bibliotheek gesticht worden. Uit een schenkingsoorkonde van Lotharius II weten we dat de *villa* Gendt een koninklijk domein was.³⁴ Ook het patronaat van de kerk van Gendt, die aan de heilige Martinus was gewijd, wijst in die richting.

²⁷ AX 847, 348.

²⁸ Blok, *Oorkonden van Werden*, no. 45, 47, 48, 49, 53, 58, 59, 60, 62, 64, 65, 66.

²⁹ Verkerk, 'Arnhem', 9 e.v.

³⁰ OSU I, no. 62.

³¹ Translatio s. Alexandri, in: Pertz, *Scriptores* II, 674.

³² Glöckner, *Codex Laureshamensis*, no. 99.

³³ Glöckner, *Codex Laureshamensis*, no. 102; Voor de familierelaties van de Lantwarden, zie Löwe, *Studien zu den Annales Xantenses*, 87. Dat Gendt een administratief centrum was, blijkt uit de vele oorkonden die er zijn opgesteld.

³⁴ Schiefer, *Die Urkunden Lothar II*, no. 14, 404-405.

Tot de schenkingen van Lantward behoorden ook goederen in Meinerswijk.³⁵ Gerward zou na een carrière aan het hof van Lodewijk de Vrome – onder meer als bibliothecaris – aan het einde van de jaren dertig van de negende eeuw in het klooster van Lorsch intreden. In die hoedanigheid ging hij optreden als *praepositus* (proost) in Gendt, dus temidden van zijn oorspronkelijke familiegoederen.³⁶ Hier redigeerde hij, waarschijnlijk tot zijn dood in 860, het eerste (zelfstandige) deel van de jaarboeken van Xanten. Het is begrijpelijk dat hierin gebeurtenissen uit zijn eigen streek bijzondere aandacht kregen. Een voorval dat verder nergens vermeld wordt, is de plundering van de *vicus* Meinerswijk door Noormannen in 847. Nadat de aanvallers hun buit hadden vergaard, keerden zij naar Dorestad terug, zo wist alleen Gerward ons te berichten. Dorestad was op dat moment bezet door de Deense aanvoerder Hroerekr (Rorik) met zijn mannen – zijn achtergrond zal verderop nog ter sprake komen. En juist Hroerekr blijkt nadien gegoed in Gendt, de verblijfplaats van Gerward. De goederen van Hroerekr werden door Lotharius in 860 aan Lorsch overgedragen.³⁷ Opvallend genoeg noemde Gerward alleen de aanval op Meinerswijk, terwijl er toch verschillende interessante aanvalsdelen in de directe nabijheid lagen, zoals het koningsgoed Arnhem. Hroerekr moet hiervoor een reden gehad hebben. Het is ook opmerkelijk dat Gerward voorafgaand aan de plundering van Meinerswijk een gevecht met de graven Sigirus en Liutharius meldde.³⁸ Waarschijnlijk hebben we met twee Saksische graven te maken, gegoed in het gebied tussen de Wezer- en de Elbemonding.³⁹ Het is heel goed denkbaar dat Hroerekr het in Neder-Saksen met deze twee graven aan de stok had gekregen. Want hij was daar rond 844 door koning Lodewijk de Duitser aangesteld en kennelijk met de algemene leiding belast boven de Saksische edelen geplaatst.⁴⁰ Die zullen zijn komst met lede ogen hebben aangezien. Maar hoe kon Gerward weten van dit wapengekletter in het Saksische kustgebied? En die vraag kunnen we ons ook stellen bij zijn vermelding van de ontvangst in Saksen door Hroerekr van de manschappen van de Noormannenaanvoerder Ragnarr in 845.⁴¹ Bovendien bleek hij op de hoogte van de translatie van de relieken van de heilige Alexander naar Saksen, die hiervoor al ter sprake kwam.⁴² We moeten dan ook concluderen dat Gerward nauwe contacten met de Saksische elite aan de overzijde van de Rijn moet hebben gehad. De Saksische achtergrond van de Lantwarden blijkt des te meer doordat ze behalve in de Betuwe ook aan de rechterzijde van de Rijn gegoed waren, met bezittingen op de Veluwe en in de Achterhoek. Mogelijk heeft Gerward het een en ander rechtstreeks van Hroerekr vernomen, want beide mannen moeten elkaar ontmoet hebben zoals nog zal blijken. Lantward had goederen in Meinerswijk, Gerward in Gendt, in beide gevallen op fiscale grond. We kunnen in het optreden van de Lantwarden in de Over-Betuwe een oprukken van de Saksische adel in het rivierengebied met koninklijke steun zien, dus van een bewuste Frankische politiek. Waren zij ook *homines franci*, zoals Blok heeft betoogd?⁴³ Die konden over koninklijke domeinen of geconfisqueerde goederen beschikken, waardoor hun bezittingen nogal verbrokkeld waren. De goederen van de Lantwarden geven inderdaad niet de indruk van grote samenhangende domeinen. Er is echter geen enkele aanwijzing dat zij *homines franci* waren, hetgeen gezien hun Saksische oorsprong ook niet voor de hand ligt. Met hun achtergrond bevonden zij zich door hun bezittingen in de Betuwe in een merkwaardige spagaat. Hun trouw jegens Lotharius is dan ook twijfelachtig, zoals ook blijkt uit de omzichtige wijze waarop Gerward in de annalen van Xanten over zijn heer heeft bericht.⁴⁴

Behalve de Lantwarden hadden ook de Ansfrieden een vooraanstaande positie in het rivierengebied. We stelden al eerder vast dat een Ansfried tot de *homines franci* gerekend werd. We zagen dat hij mogelijk in verband kan worden gebracht met de Ansfried die voor het eerst in 855 als paltsgraaf van de net aangetreden Lotharius II genoemd werd. In dat jaar ontving deze paltsgraaf van de koning goederen in de Hetter- en de Lommegouw.⁴⁵ In een schenkingsoorkonde van het klooster Werden wordt hij

³⁵ Glöckner, *Codex Laureshamensis*, no. 103.

³⁶ Löwe, *Studien zu den Annales Xantenses*, 84.

³⁷ Schiefer, *Die Urkunden Lothar II*, no. 14, 404-405.

³⁸ AX 847, 348.

³⁹ Sigir (Siger) behoorde tot de Ricdag-sibbe (Wenskus, *Sächsischer Stammesadel*, 305); de Ricdag-sibbe is aan de Elbemonding aangetroffen (Wenskus, 318). De naam Luder (Liuthar) komt voor bij de latere graven van Stade, nakomelingen van de -heri-sibbe die al sedert Karel de Grote aan de Beneden-Elbe werd aangetroffen (Wenskus, 369).

⁴⁰ AF 850, 38.

⁴¹ AX 845, 348.

⁴² AX 851, 350.

⁴³ Blok, *De Franken*, 120-121.

⁴⁴ Löwe, 'Studien zu den Annales Xantenses', 61, n. 3.

⁴⁵ Schiefer, *Die Urkunden Lothar II*, no. 2, 384-385.

graaf in de Betuwe genoemd.⁴⁶ De naam Ansfried komt nadien slechts sporadisch voor. We kennen graaf Ansfried 'van de vijftien graafschappen' en graaf Ansfried die in 995 bisschop van Utrecht werd. Waarschijnlijk gaat het daarbij om verwanten van de eerstgenoemde graaf. Wenskus rekende in zijn uitgebreide studie over de Saksische adel Ansfried tot de vooraanstaande Saksische familie der Immedingen, maar vermoedde slechts een aanverwantschap. Deze graaf zou dus in de familie ingetrouwd zijn.⁴⁷ Het prefix Ans- lijkt niet van Saksische oorsprong. Wenskus noemde in een ander verband namen als Ansger (Asger) van Noordzeegermaanse afkomst.⁴⁸ De zoon van de Betuwse graaf Ansfried heette Hildiward, een naam die nogal Fries aandoet.⁴⁹ Er wordt een Hildiward als getuige genoemd in de Werdense oorkondenreeks uit Wichmond waarin nogal wat namen voorkomen die Friese connecties doen vermoeden.⁵⁰ De Ansfrieds waren ook verwant met de Frankische Unruchingen en hadden hun zwaartepunt vermoedelijk in de Lommegouw aan de Maas.

De rijksdeling van 843

Uit schaarse gegevens probeerden we de bezits- en daarmee de machtsverhoudingen in het rivierengebied in de eerste helft van de negende eeuw te reconstrueren. We zagen dat Saksische edellieden naar de hegemonie in het rivierengebied streefden. Edelen zoals Meginhard en zijn familie, de Brunharingen, vooral gegoed in Hamaland, kregen er aan het begin van de negende eeuw een voet aan de grond. Ook bleken nakomelingen van Widukind, gegoed langs de Veluwezoom, belangen op de linker-oever van de Rijn te hebben. Eerder hadden geslachten zoals de Lantwarden en de Ansfrieden goederen in de Betuwe verworven. Hoewel we slechts van de Ansfrieden aanwijzingen voor hun Friese achtergrond hebben, lijkt het machtsspel in het rivierengebied vooral een tegenstelling tussen Saksische en Friese edellieden. Pas aan het begin van de tiende eeuw zou zich met het oprukken van de Friese Gerulfingen een duidelijke Friese hegemonie in het rivierengebied aftekenen.

Met de rijksdelingen die de zonen van Lodewijk de Vrome doorvoerden, werd het rivierengebied weer een grensgebied. Die hebben vooral een streep door de rekening gezet van een verdere Saksische opmars in het rivierengebied. Met name door de Verdeling van Verdun in 843 kwam de Over-Betuwe in een grenszone te liggen, zij het van een geheel andere orde dan tijdens de Frankisch-Friese strijd. Volgens de kroniekschrijver Prudentius ging de Rijn de grens tussen de rijken van Lodewijk de Duitser en Lotharius I vormen.⁵¹ De Rijn gold in het kustgebied evenwel niet als grensrivier, want geheel *Frisia* maakte deel uit van het Middenrijk van Lotharius, zoals bij de Verdeling van Meerssen in 870 nog eens zou blijken.⁵² Landinwaarts vormde de Rijn wel degelijk de rijksgrens tussen beide rijken. Hamaland behoorde tot het Oost-Frankische rijk van Lodewijk de Duitser en de Betuwe en Teisterbant tot het Middenrijk van Lotharius. Ook hiervan vinden we een bevestiging in de meer uitgebreide tekst van de Verdeling van Meerssen.

Bij de verschillende rijksdelingen speelde de plaatselijke elite een belangrijke, zo niet doorslaggevende rol. Daarom was het zaak voor de Karolingische vorsten om getrouwen in een strategische grenszone als het rivierengebied te krijgen en te houden. De machtige Hamalandse graven, de Brunharingen en andere Saksische edelen waren loyaal aan de Oost-Frankische koning Lodewijk de Duitser. Daardoor kwamen ze met hun goederen in het rivierengebied, dus in het Middenrijk van Lotharius, in een lastig parket.

Inmenging van Deense heersers

Lotharius had slechts de Frankisch-Friese Ansfrieden aan zijn zijde. We zagen dat hij waarschijnlijk minder op de Saksische Lantwarden kon rekenen, ook al bevonden zij zich vanwege hun belangen in de Betuwe in een ongemakkelijke positie en moesten zij voorzichtig manoeuvreren. Daarom had Lotharius steun gezocht bij hem getrouwe Deense edellieden, ballingen die nog maar betrekkelijk kort in de Lage Landen opereerden. Hun clan was naar het Frankische rijk uitgeweken nadat ze bij een Deense troonstrijd aan het kortste eind getrokken hadden. Deze troonpretendenten en hun familieleden waren door de Karolingische vorsten opgenomen en hadden zich sindsdien doorgaans als trouwe

⁴⁶ OSU I, no. 69

⁴⁷ Wenskus, *Sächsischer Stammesadel*, n. 1118; n. 1133. De verwantschap met de Immedingen berustte op de veronderstelling dat aartsbisschop Robert van Trier, een oom van bisschop Ansfried van Utrecht, een broer van koningin Mathilde zou zijn geweest. Dit is weerlegd door Van Winter, 'Ansfried en Dirk', 39-59.

⁴⁸ Wenskus, *Sächsischer Stammesadel*, 517.

⁴⁹ Sloet, *Oorkondenboek Gelre en Zutphen*, no. 51, 52-54.

⁵⁰ Blok, *Oorkonden van Werden*, no. 31.

⁵¹ *Ubi distributis portionibus, Hludowicus ultra Rhenum omnia, (...) Hlotharius intra Renum et Scaldem in mare decurrentem* (AB 843, 60).

⁵² AB 870, 208-210.

vazallen in Frankische dienst gedragen. Nadat de Karolingische vorsten onderling verdeeld waren geraakt, moesten de Deense prinsen echter partij kiezen. Met name Lotharius heeft van hun diensten gebruik gemaakt om zijn eigen politieke ambities te kunnen verwezenlijken. De broers Haraldr junior en Hrœrekr hadden zich met hun sterke militaire aanhang bij Lotharius aangesloten. Hij had hun inzet al met succes in het mondingsgebied van de Schelde toegepast. Bij de Verdeling van Worms in 839 was dit gebied aan Karel de Kale toegevallen, maar door stationering van de aan hem getrouwe Denen kon Lotharius het gebied tussen de Maas en de Schelde beheersen en uiteindelijk ook formeel in handen krijgen.

Een dergelijke tactiek had hij ook toegepast door Dorestad aan hen over te dragen en hun het militaire bevel over de kuststreken toe te vertrouwen.⁵³ Het ligt voor de hand dat hij hun toen ook de handelsplaats Meinerswijk en andere goederen in de Betuwe heeft toegezegd, juist in een gebied waar de aan hem getrouwe edelen schaars waren.

Met de rijksdeling van 843 kwam er een voorlopig einde aan de Karolingische burgeroorlogen. Nu begon Lotharius in de Denen, die de mondingen van alle grote rivieren beheersten, een potentieel gevaar te zien. De Deense prinsen vielen dan ook rond 844 bij de koning in ongenade, Hrœrekr werd gearresteerd en zijn broer Haraldr junior kwam om. Maar Hrœrekr wist te ontsnappen en begon vanuit Noord-Saksen de Friese kusten van zijn voormalige heer te bestoken. In 845 en 846 viel hij Dorestad aan en wist de plaats weer in handen te krijgen. In 847 ondernam hij vanuit Dorestad de eerder genoemde aanval op Meinerswijk. Lotharius moest vanuit de palts Nijmegen machteloos toezien hoe Hrœrekr zich van Dorestad en de Betuwe meester maakte.

De bezetting van Dorestad werd in 850 door Lotharius formeel bevestigd: Hrœrekr herkreëg de handelsplaats op voorwaarde dat hij de Friese kusten zou verdedigen. Daardoor herstelden de betrekkingen tussen Lotharius en zijn Deense vazal zich weer.⁵⁴ Volgens de annalist Prudentius kreeg Hrœrekr Dorestad en 'andere graafschappen' overgedragen.⁵⁵ Het is niet bekend of onder die graafschappen ook de Betuwe was begrepen, maar dat is wel aannemelijk. Later zou blijken dat Lotharius goederen in de *villa* Gendt in de Over-Betuwe aan Hrœrekr had afgestaan. Het betrof koningsgoederen die Lotharius II in 860 *ex rebus juris nostri ex beneficio Hrorici* (uit de zaken die ons rechtens toebehoren uit het bruikleen van Hrœrekr) aan de abdij van Lorsch had geschonken.⁵⁶ Hrœrekr had zich ondertussen tot een gewaardeerde vazal van de Frankische koningen ontwikkeld. We mogen dan ook aannemen dat de vervreemding van de Gendtse goederen met zijn instemming geschiedde.

Hervormde kerk in Wadenhoijen met romaanse toren en schip in tufsteen uitgevoerd.

⁵³ Van der Tuuk, 'Denen in Dorestad', 26.

⁵⁴ Van der Tuuk, 'Denen in Dorestad', 27.

⁵⁵ AB 850, 76.

⁵⁶ Schiefer, Die Urkunden Lothar II, no. 14, 404-405.

De *pagus* Nifterlake, het Utrechtse Vecht- en Kromme Rijngebied, vormde één geheel met Dorestad. Dan moet Nifterlake tot de ‘andere graafschappen’ hebben behoord die Hrærekr, die in Dorestad zette, van Lotharius kreeg overgedragen. Daardoor kwam de Utrechtse bisschopszetel in de invloedssfeer van Hrærekr te liggen, ook al genoot de bisschoppelijke burcht Traiectum formeel immuniteit. Dat gold ook voor de kerkelijke goederen in Dorestad. Het is denkbaar dat de toenmalige bisschop Liudger zich toen op zijn positie heeft beraden. We zien dat hij in 850, niet lang na de formele overdracht van Dorestad aan Hrærekr, in Wadenoijen aan de Linge, vier kilometer stroomafwaarts van Tiel een kapittel, een gemeenschap van kanunniken, verwierf. Hier bevond zich een adellijke eigenkerk die samen met andere domeingooderen door de plaatselijke grootgrondbezitter Balderik, een verwant van de latere gelijknamige Utrechtse bisschop, aan de Utrechtse kerk werden geschonken.⁵⁷ Misschien wilde Liudger zich aan de macht van Hrærekr onttrekken, want de invloed van de Deen zal aanvaardbaar niet tot aan de omgeving van Tiel hebben bereikt. Toch vernemen we niets van een vertrek van bisschop Liudger naar zijn nieuwe steunpunt. Zijn opvolger, bisschop Hunger, zou pas in 857 met zijn kanunniken naar Sint-Odiliënberg bij Roermond uitwijken in een periode waarin Hrærekr tijdelijk naar het Deense grensgebied was vertrokken en Utrecht door rondtrekkende vikingen onveilig werd gemaakt. Mogelijk was de stap van bisschop Liudger voorbarig geweest en had hij geen gevaar van Hrærekr te duchten.

De familie van Balderik was dus gegoed in het rivierengebied. In een oorkonde van koning Zwentibold uit 897 wordt Ricfried, alias Dodo, de vader van bisschop Balderik van Utrecht, als graaf in de *pagus* Betuwe genoemd. Er is in deze oorkonde sprake van goederen te Herwen, bij Lobith, dus in de Over-Betuwe.⁵⁸ Hij zou volgens zijn epitaaf heidenen verjaagd hebben.⁵⁹

De belangrijke, zo niet doorslaggevende rol die de Deense prinsen bij de eerste rijksverdelingen voor Lotharius in onze streken speelden, heeft Hrærekr ook bij het Verdrag van Meerssen in 870 gehad. In dat jaar verdeelden de Karolingische koningen Lodewijk de Duitser en Karel de Kale het koninkrijk Lotharingen, het voormalige rijk van hun overleden neef Lotharius II, onder elkaar. Om sterk te staan bij de onderhandelingen over de verdeling hield Karel op voorhand besprekingen met invloedrijke mannen in Lotharingen, te beginnen met Hrærekr. Begin 870 reisde hij daarvoor van Aken naar de koninklijke palts in Nijmegen om met de Deen besprekingen te voeren, die zich toen mogelijk in Gendt, op de andere Waaloever ophield.⁶⁰ Hrærekr heeft steeds voorzichtig gehandeld: ontmoetingen met Karolingische vorsten werden bij rivieren gearrangeerd, of er werden gijzelaars gesteld.

Hoe was de verhouding tussen Hrærekr en de elite in het rivierengebied? Hrærekr moet in Gendt contact met Gerward hebben gehad. De exclusieve kennis die de laatstgenoemde van het reilen en zeilen van Hrærekr had, kwam al eerder ter sprake: het gevecht met de Saksische graven Sigirus en Liutharius, de ontvangst van de mannen van de bendeleider Ragnarr, de aanval op Meinerswijk. Erg vriendschappelijk was het contact met Hrærekr niet, want Gerward schreef met grote bitterheid over de Deen en noemde hem de ‘gal van de christenheid’.⁶¹ Uit zijn woorden spreekt een persoonlijke betrokkenheid, we mogen aannemen dat zijn houding jegens Hrærekr vooral politiek geïnspireerd was. Hoewel we daar geen directe aanwijzingen voor hebben, moeten de verhoudingen tussen de Denen en de Ansfrieden beter geweest zijn, want politiek gezien waren zij medestanders. Zowel de Deense heersers als de Ansfrieden waren trouw aan Lotharius, eensgezind dienden ze de ‘Friese zaak’, het weren van Saksische, dan wel Oost-Frankische invloed uit Neder-Lotharingen. Samen moesten zij in het rivierengebied een front vormen tegen de oprukkende macht van edelen op de rechter oever van de Rijn en hun machtige koning Lodewijk de Duitser.

We kunnen dan ook verwachten dat de relatie van de Denen met de Saksische elite sinds het aantreden van Hrærekr slecht was, ook al vinden we daarvan weinig in de bronnen terug. Slechts de opstelling van Gerward zou daarvoor een aanwijzing kunnen vormen. Een echt vijandige verhouding manifesteerde zich pas met de komst van de Deense aanvoerder Guðröðr (Godfried) de Jongere. Deze was in 882 Hrærekr als hertog over de Friese kustlanden en het rivierengebied opgevolgd. Hoewel de omstandigheden volledig veranderd waren – na de dood van koning Lotharius II in 869 was het gedaan met de soevereiniteit van zijn rijk – bleven de tegenstellingen bestaan. Vooral nadat Lotharingen in 880 geheel aan de Oostfrankische koning was toegefallen, werd de tegenstelling tussen de Denen

⁵⁷ OSU I, no. 67, dd. 12 augustus 850. Dorestad werd pas formeel aan Hrærekr overgedragen nadat hij de plaats tijdens campagnes in het zomerseizoen had ingenomen.

⁵⁸ Schiefer, *Die Urkunden Zwentibolds*, no. 15.

⁵⁹ *Paganos stravit, hinc et eos pepulit* (OSU I, no. 115).

⁶⁰ AB 870, 206.

⁶¹ AX 873, 368.

en de Saksische elite onmiskenbaar. Nu het rivierengebied deel van Oost-Francië uitmaakte, stonden de Saksische edelen sterk.

Aanvankelijk had Guðröðr de Jongere zich een weg naar zijn sleutelpositie in de Friese landen bevochten. Waarschijnlijk was hij een telg van de Deense koningsclan waartoe ook Hrœrekr behoorde en zal uit dien hoofde aanspraken op diens positie hebben gemaakt. Maar Lotharingen was ten onder gegaan en de Oost-Frankische koning had geen boodschap aan een claim van Guðröðr. Deze had zich evenwel aangesloten bij een grote vikingbende die in 879 vanuit Engeland naar het vasteland was overgestoken om plundertochten in het Frankische rijk te ondernemen. Hij was handig met de plundersaars meegelift om zijn eigen politieke ambities te kunnen verwezenlijken. Een deel van de bende was hem naar Oost-Francië gevolgd. Het is opmerkelijk dat hij zijn pijlen niet op de Friese kustlanden richtte. Zijn bende had zich aan het einde van 880 in de koninklijke palts in Nijmegen verschanst, vandaar werden strooptochten door het Karolingsche kerngebied ondernomen. Plaatsen als Maastricht, Trier en Keulen werden aangevallen en de befaamde palts in Aken ging in vlammen op.⁶² Het hart van het rijk was getroffen, de gebeurtenissen sloegen bij tijdgenoten dan ook in als een bom. Met weinig succes belegerde de Oost-Frankische koning Lodewijk de Jongere de stellingen van Guðröðr in Nijmegen. Tijdens de schermutselingen werd de Hamalandse graaf Everhard 'Saxo', de zoon van graaf Meginhard, gevangen genomen en moest door zijn moeder Evesa voor veel geld worden vrijgekocht.⁶³ Later zou blijken dat Guðröðr de Jongere ook goederen van Everhard had geplunderd.⁶⁴ Deze had bezittingen in Hamaland, niet ver van Nijmegen, de plaats van waaruit Guðröðr zijn strooptochten ondernam. We zagen al dat de familie van Everhard ook in Meinerswijk gegoed was, de plaats die door Hrœrekr, de voorganger van Guðröðr, was aangevallen. Had Everhard nog een appeltje met de Denen te schillen? Dat had hij in ieder geval wel toen hij door hen gevangen genomen was en al helemaal toen de bende van Guðröðr zijn bezittingen had geschaad. Waarschijnlijk moeten we de Noormannenaanvallen in 882 op Zutphen en Deventer, bolwerken van de Hamalandse graven, in dit licht zien.⁶⁵

Het voormalige schiereiland 'Het Spijk'. Op de voorgrond een restgeul van de Rijn. Op de achtergrond de Elterberg met de toren van de abdij.

In 882 sloot Guðröðr in Asselt een overeenkomst met de Frankische koning Karel III de Dikke, die inmiddels zijn overleden broer Lodewijk de Jongere was opgevolgd. De Deen werd als hertog over de voormalige gebieden van Hrœrekr, waaronder het rivierengebied, aangesteld. Nadat hij een stevige positie in onze kuststreken had verworven, sloot hij zich aan bij de opstand die de nakomelingen van Lotharius II hadden ontketend om de soevereiniteit van Lotharingen – nu ingelijfd bij het Oost-Frankische rijk – aan zich te trekken. Bij deze opstand lieten de Friezen zich niet onbetuigd. Vooral de Friese graaf Gerulf speelde een wezenlijke rol aan de zijde van Guðröðr door zijn aandeel in het Lotharingse complot.⁶⁶

De Frankische vorsten konden de Lotharingse rebellen wel de baas, maar het Noormannenleger van Guðröðr was niet te verslaan. Die had zich in het kustgebied van Kennemerland, achter een ondoor-

⁶² AF 880, 112-114; AF 881, 114.

⁶³ RP 881, 260.

⁶⁴ RP 885, 270.

⁶⁵ Voor de aanval op Deventer zie AF 882, 118; in Zutphen troffen archeologen gelijksoortige sporen van verwoestingen als in Deventer aan, zie Groothedde, 'The Vikings in Zutphen'.

⁶⁶ Van der Tuuk & Van Winter, 'Rondom Egmond', 281, 289.

dringbaar veengebied verschanst. Daar verzamelde hij troepen om de Rijn op te varen en gebieden onder zijn heerschappij te plaatsen.⁶⁷ Daarom werd er een complot gesmeed om Guðröðr ten val te brengen. Er werd een ontmoeting met de rebellerende Deen te *Herispich* gepland, op het schiereiland 'het Spijk' bij de splitsing van de Rijn en de Waal in de Over-Betuwe. Na een dag van beraadslagen trokken de Frankische gezanten zich terug naar hun onderkomens aan de overzijde van de rivier, mogelijk de 'Houberg' ten westen van de Elterberg.

Op de Elterberg bevond zich een Hamalandse sterkte, een bezitting van graaf Everhard 'Saxo' en diens zoon Meginhard.⁶⁸ We zagen al dat Wichman, een zoon van deze Meginhard, hier nadien op de plaats van deze burcht een kanonikessenstift zou stichten. Hoewel de Frankische legerleider Hendrik van Babenberg de algehele leiding over de operatie had, kreeg graaf Everhard een belangrijke rol in het complot toebedeeld. Hij was immers het beste van de plaatselijke situatie op de hoogte. Bovendien beschikte hij over de sterkte op de Elterberg vanwaar het rivierenland uitstekend geobserveerd kon worden. De Rijn stroomde toen onder de Elterberg langs.⁶⁹ Het is zelfs goed denkbaar dat Everhard na de verwoesting van Zutphen in 882 zijn residentie tijdelijk naar de Elterberg had verplaatst, want de oudste nederzettingsresten dateren uit die tijd.⁷⁰

De ontmoetingsplaats *Herispich* lag in het uiterste oosten van het machtsgebied van Guðröðr, ver van de zee en zijn Kennemer thuisbasis, en was makkelijk bereikbaar voor de Frankische troepen.

Guðröðr heeft dan ook bijzonder onvoorzichtig geopereerd door zich zo dicht bij het gebied van zijn rivaal te wagen. Hij betrachtte niet de voorzichtigheid van Hroærekr, die in 873 gijzelaars stelde voordat hij naar de Oost-Frankische koning kwam.⁷¹ Het is goed mogelijk dat de Frankische troepen van hertog Hendrik zich op de Elterberg hadden verzameld en zich daar schuilhielden tot ze in actie konden komen.

Everhard 'Saxo' beschuldigde Guðröðr tijdens de tweede dag van het overleg ervan, zijn goederen te hebben geplunderd en sloeg met zijn zwaard op hem in, waarop de aanwezige Frankische soldaten zich meester maakten van het gevolg van Guðröðr. Vervolgens werden alle overige Denen in het rivierengebied gedood of verjaagd.⁷² Daarmee speelde Everhard een sleutelrol bij de moordaanslag op Guðröðr. We zagen dat hij ook al een leidende rol bij de belegering van Nijmegen had. Zijn optreden zou niet zonder gevolgen blijven, want op enig tijdstip na de dood van Guðröðr werd hij als *dux*, als militair bevelhebber aangesteld.⁷³ Waarschijnlijk heeft hij die waardigheid sinds de dood van zijn tegenstander Guðröðr bekleed. Niermeyer betoogde dat zijn hertogdom zich heeft uitgestrekt over het niet-Friese deel van het machtsgebied van Guðröðr, dus over de rivierenstreek, het Amorland.⁷⁴ In artikel 44 van de *Ewa ad Amorem* wordt het Amorland impliciet in een *ducatatus*, een hertogdom of mogelijk een markgraafschap gesitueerd, door een ander *ducatatus* te noemen.⁷⁵ De Deense hertogen waren dus niet de eersten die met deze functie bekleed werden.

Everhard was nu heer en meester over het rivierengebied, de Denen waren van het toneel verdwenen en de Friese macht was teruggedrongen. Maar de Friezen bleven zich roeren. In 898 bracht graaf Waldger, een zoon van de aan Guðröðr getrouwe Friese graaf Gerulf, zijn Saksische opponent Everhard 'Saxo' tijdens een jachtpartij om het leven. Everhard werd door zijn broer Meginhard als hertog opgevolgd. Deze werd niet door koning Zwentibold van Lotharingen maar door de Oost-Frankische keizer Arnulf benoemd; blijkbaar was de benoeming van een hertog in het rivierengebied een precaire zaak waar de keizer zich persoonlijk mee wilde bemoeien.⁷⁶ Pas nadat het rivierengebied in 911 onder West-Frankisch gezag kwam, moest Meginhard als vertegenwoordiger van de Oost-Frankische rijkssaristocratie zijn functie opgeven ten gunste van de Friese Gerulfingen.

Tot besluit

Aan het begin van de negende eeuw trachtten Saksische edelen een machtspositie op te bouwen in het strategisch gelegen oostelijke rivierengebied dat aan Hamaland grensde. De rijksdelingen, die de zonen van Lodewijk de Vrome doorvoerden, zetten evenwel een streep door de rekening. Het rivierengebied kwam in handen van Lotharius I, die er alles aan deed om zijn rivaal Lodewijk de Duitser buiten

⁶⁷ AF 885, 124.

⁶⁸ Binding, Janssen & Jungklaaß, *Burg und Stift Elten*, 8.

⁶⁹ Hardenberg, 'De Rijnverdeeling', 46-47.

⁷⁰ Binding, Janssen & Jungklaaß, *Burg und Stift Elten*, 5-10; Jongbloed, 'Tussen paltsverhaal en IJssellinie', 86.

⁷¹ AF 873, 88.

⁷² RP 885, 270.

⁷³ RP 898, 308.

⁷⁴ Niermeyer, 'Midden-Nederlands Rivierengebied', 161-162.

⁷⁵ *Ewa*, artikel 44, zie Sohm, *Fontes juris Germanici*, 122.

⁷⁶ RP 898, 308.

de deur te houden. Het overwicht, dat de Oost-Frankische koning met de aan hem getrouwe Saksische edelen in het rivierengebied trachtte op te bouwen, kwam door een manoeuvre van Lotharius I onder druk te staan. Deze wist de prinsen van een uitgeweken Deense koningsclan aan zich te binden. Zij namen posities in op strategische punten bij de grote rivieren en konden zo de Oost-Frankische invloed terugdringen.

De strijd tussen de Saksische elite en de Deense prinsen manifesteerde zich vooral door de vete tussen Everhard 'Saxo' en Guðröðr de Jongere. Beiden moesten de strijd met de dood bekopen, maar het conflict pakte uiteindelijk gunstig uit voor betrokken Friese edellieden. De zonen van graaf Gerulf, een getrouwe van hertog Guðröðr de Jongere, oefenden hun macht zo ongeveer in het oude gebied van Guðröðr uit. Naast zijn broer Dirk die de scepter over Holland zwaaide, heerste Waldger over Lek en IJssel, Nifferlake en Teisterbant, dus over een groot deel van het rivierengebied.⁷⁷ Hij versterkte de havenplaats Tiel en stichtte er een familieklooster.

De Deense heersers hebben het rivierengebied niet tot een dukaat omgevormd, want die situatie bestond al voor hun komst. Wel traden zij in de traditie van een reeks van hertogen en later prefecten. In die hoedanigheid wisten ze de opmars van Saksische edelen voor langere tijd terug te dringen.

---

⁷⁷ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 367 e.v.

Gebruikte afkortingen

- AB Annales Bertiniani, zie: Rau, 1958
 AF Annales Fuldenses, zie: Rau, 1960
 AX Annales Xantenses, zie: Rau, 1958
 OSU I Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, zie: Muller & Bouman, 1920
 RP Kroniek van Regino van Prüm, zie: Rau, 1960

Literatuur

- Alberts, W. J. & Jansen, H.P.H., *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1964).
- Binding, G., Janssen, W. & Jungklaaß, F.K., *Burg und Stift Elten am Niederrhein. Archäologische Untersuchungen der Jahre 1964/65* (Düsseldorf 1970).
- Blok, D.P., *Een diplomatisch onderzoek van de oudste particuliere oorkonden van Werden* (Assen 1960).
- Blok, D.P., *De Franken in Nederland* (Haarlem 1979).
- Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen* (Zutphen 1983).
- Fruin, R., 'Opmerkingen over de ewa, quae se ad Amorem habet', *Verslagen en mededeelingen Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht* 7 (1924), 571-595.
- Glöckner, K. (ed.), *Codex Laureshamensis* (Darmstadt 1929-1936), Nachdruck 1963.
- Groothedde, M., 'The Vikings in Zutphen (The Netherlands). Military organisation and early town development after the Viking raid of 882', Simek, R. & Engel, U. (reds.), *Vikings on the Rhine. Recent Research on Early Medieval Relations between the Rhinelands and Scandinavia* (Wenen 2004), 111-132.
- Gysseling, M. & Koch, A.C.F. (eds.), *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta* (Brussel 1950).
- Harbers, P. & Mulder, J.R., 'De wordings- en bewoningsgeschiedenis van het oostelijk rivierengebied.', *Tabula Batavorum* 2,3 (1984); 1,2,3 (1985).
- Hardenberg, H., 'De Rijnverdeeling in den Romeinschen tijd en in de vroege Middeleeuwen', *Vereeniging 'Gelre' Bijdragen en mededeelingen* 38 (1935), 29-49.
- Harenberg, E.J., 'De homines franci uit de *Codex Laureshamensis*', Cappon, C.M., e.a. (reds.), *Ad fontes: Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984), 39-60.
- Jongbloed, H., 'Tussen 'paltsverhaal en 'Ijssellinie'. Averarda 'van Zutphen' (†11 augustus [961]) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046)', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre, Historisch jaarboek voor Gelderland* 97 (2006), 57-130.
- Kuiken, K. & Winter, J.M. van, 'De Liudgeriden: *homines franci* of niet?', *Virtus, jaarboek voor adelsgeschiedenis*, 13 (2006), 160-163.
- Löwe, H., 'Studien zu den Annales Xantenses', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters namens der Monumenta Germaniae Historica* 8 (1950), 59-98.
- Mulder, J.R., Keunen, L.J., & Zwart, A.J.M., 'In de ban van de Betuwse dijken, Deel 5 Malburgen', *Alterra rapport* 405 (Wageningen 2004).
- Muller Fz., S. & Bouman, A.C. (eds.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I* (Utrecht 1920).
- Niermeyer, J.F., 'Het Midden-Nederlands Rivierengebied in de Frankische Tijd op grond van de Ewa quae se ad Amorem habet', *Tijdschrift voor geschiedenis* 66 (1953), 145-169.
- Pertz, G.H. (ed.), *Translatio s. Alexandri auctoribus Ruodolfo et Meginharto, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum* II, 673-681.
- Rau, R. (ed.), 'Annales Bertiniani', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* II (Darmstadt 1958), 11-287.
- Rau, R. (ed.), 'Annales Xantenses', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* II (Darmstadt 1958), 339-371.
- Rau, R. (ed.), 'Annales Fuldenses', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* III (Darmstadt 1960), 19-177.
- Rau, R. (ed.), 'Reginonis Prumiensis Chronica', in: *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte* III (Darmstadt 1960), 180-319.
- Schieffer, Th. (ed.), *Die Urkunden der Karolinger IV, Die Urkunden Zwentibolds und Ludwigs des Kindes, Diplomata, Monumenta Germaniae Historica* (Berlijn 1960).
- Schieffer, Th. (ed.), *Die Urkunden der Karolinger III, Die Urkunden Lothars I. und Lothars II., Diplomata, Monumenta Germaniae Historica* (Berlijn/Zürich 1966).

- Sloet, L.A.J.W. (ed.), *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen* ('s-Gravenhage 1872).
- Sohm, R. (ed.), *Lex Ribuarum et Lex Francorum Chamavorum, Fontes juris Germanici antiqui in usum scholarum ex monumentis Germaniae historicis separatim editi* (Hannover 1883), 111-123.
- Tuuk, L. van der, 'Denen in Dorestad. De Deense rol in de ondergang van Dorestad', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2005, 5-40.
- Tuuk, L. van der & Winter, J.M. van, 'Rondom Egmond', *Historisch Tijdschrift Holland* 39 (2007), 276-298.
- Verkerk, C.L., 'Arnhem, van koningsgoed tot stad', *Vereniging 'Gelre' Bijdragen en mededelingen* 74 (1983), 1-40.
- Vries, W. de, 'Claring opghen Praest', *Vereeniging 'Gelre' Bijdragen en medeedelingen* 47 (1944), 1-20.
- Wenskus, R., *Sächsischer Stammesadel und frankischer Reichsadel* (Göttingen 1976).
- Wientjes, R.C.M., 'Arnhem, Wageningen en het veer op de Praats', *Vereniging 'Gelre' Bijdragen en mededelingen* 76 (1985), 9-19.
- Willems, W.J.H., 'Arnhem – Meinerswijk: een nieuw castellum aan de Rijn', *Westerheem* 29 (1980), 334-346.
- Winter, J.M. van, 'Homines franci, edelen of koningsvrijen?', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 83 (1970), 346-350.
- Winter, J.M. van, 'Die Hamaländer Grafen als Angehörige der Reichsaristokratie im 10. Jahrhundert', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 44 (1980), 16-46.
- Winter, J.M. van, 'Ansfried en Dirk, twee namen uit de Nederlandse geschiedenis van de 10e en 11e eeuw', *Naamkunde* 13 (1981), 39-74.